

Є. Герасименко,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права та процесу
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІСТОРІЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ БІЖЕНЦІВ ТА ОСІБ, ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ЗАХИСТУ, В УКРАЇНІ

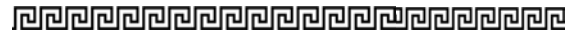
Постановка проблеми. Проблема біженців в українській історії поставала неодноразово, причому територія нашої держави ставала неодноразово як місцем походження шукачів захисту, так і територією країни притулку. Найбільш гострою проблема біженців свого часу стала для пострадянських держав на початку 90-х років, адже виникнення цілої низки нових незалежних держав стало причиною різкого загострення проблеми біженців і переміщених осіб на території колишнього СРСР, на території дуже молодих держав, які не були готові до таких викликів. У 1991 році після розпаду СРСР на території країни почалися масові переміщення населення, які характеризувалися складними взаємозв'язками між міграцією і вимушеним переміщенням.

Складність ситуації полягала також у тому, що для всіх пострадянських країн правове регулювання відносин у сфері надання притулку було новою та недостатньо вивченою сферою, тоді як більшість держав світу вже мала певний досвід та відповідну нормативно-правову базу. Складність ситуації посилювалась тим фактом, що Радянський Союз не був учасником Конвенції ООН про статус біженців 1951 року. Практичного досвіду щодо надання притулку нові держави також не мали. Отже, вивчення досвіду України у врегулюванні статусу біженців, зокрема, нормами адміні-

стративного права має велике значення для розуміння потреб у вдосконаленні законодавства в цій царині та подолання проблем і прогалин у міжнародному захисті осіб, які на нього потребують.

Актуальність теми дослідження підтверджується нерозкритістю теми дослідження, особливо в умовах масштабного оновлення адміністративного законодавства. Значним чином було змінено законодавство щодо правового статусу іноземців та осіб без громадянства. У зв'язку з цим виникла необхідність здійснення комплексного аналізу історичних аспектів становлення та розвитку адміністративно-правового регулювання статусу біженців та осіб, які потребують захисту в Україні, передумов прийняття нормативно-правових актів та наслідків їх реалізації, здійснення періодизації цього процесу. Особливої актуальності темі дослідження надає той факт, що в науці адміністративного права окремо таке дослідження не здійснювалось.

Стан дослідження. Науковий аналіз проблем біженців здійснювали відомі зарубіжні вчені, такі як Г. Гудвін Гілл, Ж. Єгер, О. Клінова, Д. Макнамара, К. Нгуен, Д. Патрик, В. Потапов, Д. Хорекенс, досліджуючи статус біженця у міжнародному праві. Останніми роками російські вчені Є. Гончаренко, А. Жеребцов, Д. Іванов, Н. Каткова, І. Кисельова,

М. Лебедев, В. Радул, Т. Регент досліджували регулювання правового статусу біженців у Російській Федерації. Білоруські вчені Л. Васильєва, І. Фісенко досліджували правовий статус біженців у Республіці Білорусь. З огляду на актуальність зазначених проблем багато вітчизняних науковців досліджували їх загальнотеоретичні та прикладні аспекти. Деякі аспекти проблеми біженців були висвітлені у працях учених-правників В. Березняка, Ю. Битяка, М. Буроменського, Н. Грабар, І. Ковалишина, Т. Коломоець, В. Колпакова, О. Кузьменко, О. Копиленка, О. Малиновської, Ю. Римаренка, М. Сірант, Г. Тимчик.

Метою та завданням статті є здійснення аналізу історичних аспектів становлення та розвитку адміністративно-правового регулювання статусу біженців та осіб, які потребують захисту в Україні, передумов прийняття нормативно-правових актів та наслідків їх реалізації, періодизація цього процесу, а також формулювання на цій основі напрямів удосконалення правового регулювання правовідносин у сфері надання захисту особам, які на нього потребують, зокрема, за допомогою адміністративно-правових інструментів.

Виклад основного матеріалу. На думку багатьох дослідників, у Радянському Союзі концепція надання притулку мала суто класово-ідеологічне спрямування. Згідно зі ст. 38 Конституції СРСР 1977 року, право на притулок надавалося іноземцям, які переслідувалися за захист інтересів робочого класу й боротьбу за мир, за участь у революційному чи національно-визвольному русі, за прогресивну громадсько-політичну, наукову чи іншу творчу діяльність [1, с. 42]. Більш того, на теренах колишнього СРСР поняття «біженець» не вважалося беззаперечним, а також ставилося питання щодо правомірності його вживання стосовно СРСР [2, с. 17].

Режим державних кордонів в СРСР був дуже жорстким, що виключало можливість існування

будь-яких неконтрольованих міграційних потоків. Лише в останні п'ять років свого існування, у другій половині 80-х років ХХ століття, в Радянському Союзі були дещо лібералізовані режими в'їзду та виїзду. Однак законодавство у цій сфері залишалося нерозвинутим. Правове регулювання питань перетину державного кордону, правового статусу іноземців, надання притулку, екстрадиції, депортації відбувалося переважно на рівні відомчих актів, навіть у випадках існування закону (наприклад, союзних Законів «Про правовий статус іноземців» чи «Про державний кордон СРСР»). Законодавства про біженців взагалі не існувало [3, с. 143].

Отже, на початку 90-х років минулого століття наша держава була змушена швидко реагувати на виклики, пов'язані з великою кількістю біженців, будучи не підготовленою ні з правової, ні з інституційної точок зору до цих викликів. На думку окремих фахівців, серед прибулих в Україну на початку 90-х років іммігрантів біженцями були не менше 10%, отже, тільки з 1991 року до 1998 року Україна прийняла близько 150 тисяч біженців з колишніх радянських республік.

Перші біженці в Україні 90-х років з'явилися після міжнародних сутичок на Закавказзі, зокрема Карабаського військового конфлікту. Криваві події у Ферганській долині Узбекистану зумовили прибуття на українські землі у 1990 році турків-месхетинців.

Також у першій половині 90-х років з'явилися потоки біженців і перемішених осіб у результаті міжетнічних та сепаратистських озброєних конфліктів у Середній Азії, а саме у Сумгаїті, Таджикистані, на Кавказі, а саме Абхазії, Південній Осетії, а у другій половині 90-х років – у Чечні [4, с. 84]. У 1992 році Україна почала приймати біженців із Придністров'я. Внаслідок цього в червні 1992 року Постановою Уряду з представників різних міністерств та відомств була

створена Комісія у справах біженців при Кабінеті Міністрів України. Головною її функцією стала координація роботи центральних та місцевих органів державної виконавчої влади задля розроблення та вжиття термінових заходів щодо тимчасового розміщення, працевлаштування біженців з Придністров'я, надання їм соціальної та медичної допомоги [5].

Задля швидкого реагування на ситуацію, яка склалася в державі, Кабінетом Міністрів України 8 липня 1992 року була прийнята Постанова «Про затвердження Тимчасового положення про порядок визначення статусу біженців з Республіки Молдова і надання їм допомоги». Це був перший нормативний акт, який ввів до законодавства України поняття «біженець». Стаття 1 Тимчасового положення визначала, що біженцями визнаються особи, які вимушено залишили місце свого постійного проживання в районах бойових дій у Республіці Молдова внаслідок загрози для свого життя і здоров'я та прибули на територію України задля тимчасового перебування. Крім того, Положення визначало права та обов'язки осіб, які визнавалися біженцями, передбачало перелік підстав, за яких могли відмовити у наданні цього статусу, а також порядок видачі та розмірі грошової допомоги для цієї категорії осіб тощо [6].

У 90-х роках в Україні з'явилися перші біженці з країн Африки, Південно-Східної Азії, Близького та Середньо Сходу. Частина цих людей прибула в країну вперше, інші проживали тут роками (колишні студенти, робітники з-за кордону, які з різних причин не хотіли або не могли повернутися на батьківщину). Певний проміжок часу більшість біженців в Україні становили афганці. Це відображало загальносвітові тенденції. Шукати притулку в Україні їх змушували переважно політичні причини.

Зазначений перший етап розвитку законодавства України щодо міжна-

родного захисту осіб загалом відповідає аналогічному етапу розвитку міжнародної системи захисту біженців між першою та другою світовими війнами. Підхід до визначення біженців був категорійним, і загалом держава реагувала на окремі випадки біженства та потоки біженців.

Другий етап характеризувався становленням національного законодавства на базі універсальних стандартів захисту біженців, визначених Організацією Об'єднаних Націй.

З огляду на досвід світової спільноти щодо врегулювання проблем біженців та ситуацію щодо шукачів притулку в Україні в перші роки незалежності, було прийнято рішення щодо необхідності бути заздалегідь готовими до ситуацій, що пов'язані з прибуттям шукачів притулку, а також до розроблення відповідного закону. 24 грудня 1993 року в Україні вперше був прийнятий Закон України «Про біженців» № 3818-XII, на заміну якому були прийняті Закон України «Про біженців» від 21 червня 2001 року № 2557-III та чинний Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 8 липня 2011 року № 3671-VI.

В період дії першого Закону «Про біженців» цей нормативно-правовий акт дуже критикувався міжнародною спільнотою, зауважувалось про велику кількість його недоліків і невідповідність низки положень Конвенції 1951 року, тому прийняттю наступних законів сприяло бажання забезпечити максимальну відповідність механізму захисту біженців вимогам міжнародних універсальних стандартів.

Очевидно, що цей Закон був недосконалим, однак він був першим комплексним та правовим документом, покликаним врегулювати правовідносини щодо біженців в Україні. Серед найбільш спірних аспектів цього Закону можна назвати, наприклад, норму пункту 2 Постанови Верховної

Ради України «Про порядок введення в дію Закон України «Про біженців», відповідно до якої громадянам України, які прибули в Україну, покинувши місце свого постійного проживання, було надано права, передбачені для біженців. Зазначена норма критикувалась фахівцями, оскільки вона порушувала і права зазначених осіб, і міжнародні стандарти в цій сфері, адже особа, перебуваючи під захистом країни своєї громадянської належності, має значно більше прав, ніж ті, що можуть надаватися біженцям. Саме тому один з основних принципів Конвенції ООН 1951 року про статус біженців полягає в тому, щоби максимально забезпечити біженцям права, якими користуються громадяни тієї країни, де вони просять притулку. Українська держава, на цілком обґрунтовану думку вчених, навпаки, передбачивши подібну норму, фактично обмежила права власних громадян, порушивши основоположний конституційний принцип їх рівності [7, с. 13]. Крім того, відповідно до розділу В статті 1 Конвенції 1951 року, статус біженця втрачається або не надається, якщо особа добровільно скористалася захистом країни своєї громадянської належності. В нашому разі в Україні особам, які скористалися захистом держави громадянства – України, фактично надавався статус біженця. Певні відмінності між конвенційним визначенням біженців та вищенаведеним визначенням створювали інші проблеми у сфері застосування Закону.

На жаль, це був не єдиний недолік першого Закону України «Про біженців». Відповідно до Закону від 24 грудня 1993 року, біженцем визнавався іноземець (іноземний громадянин чи особа без громадянства), який внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань вимушений

залишити територію держави, громадянином якої він є (або територію країни свого постійного проживання), а також не може або не бажає користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань та щодо якого в порядку та за умов, визначених цим Законом, прийнято рішення про надання йому статусу біженця.

Визначаючи біженця як іноземця, який вимушений залишити територію держави походження, Закон залишив поза межами статусу біженців осіб, які залишили свою країну тоді, коли у ній було відносно спокійно, і не можуть повернутися до неї у зв'язку зі зміною умов в цій країні. Така типова ситуація склалася з афганськими студентами, які приїхали на навчання в країну ще за часів СРСР і залишилися в ній через побоювання повертатися додому, ставши так званими біженцями на місці, адже за змістом поняття «біженець», закладеного у національному законі, студенти, які навчалися в Україні і відмовилися повернутися до країни свого походження через побоювання бути там переслідуваними, не мали можливості отримати статус біженця, оскільки вони не залишили країну свого походження внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвами переслідувань, а прибули в Україну задля навчання [8, с. 113].

Складність ситуації, яка склалася в Україні щодо реалізації положень Закону від 24 грудня 1993 року, полягала також у тому, що український закон протягом більше семи років жодного разу не зазнавав змін, хоча було цілком зрозуміло, що адміністративно-правові норми, які містив цей акт, як щодо визначення поняття «біженець», так і щодо процедурних питань стосовно статусу біженця в Україні вимагали перегляду.

При цьому необхідно зауважити, що, попри всі недоліки, зазначений Закон працював і відіграв серйозну роль у захисті прав біженців на території України, адже, за цим законом,

на підставі спеціального рішення уряду Україною було надано захист біженцям «першої війни» з Чеченської Республіки Російської Федерації та багатьом іншим шукачам притулку.

Необхідно також зазначити, що Україна не поспішала приєднатися до Конвенції про статус біженців 1951 року, хоча питання приєднання до Конвенції та Протоколу про статус біженців України обговорювалося з 1993 року, з часу прийняття Закону України «Про біженців». Тоді було вирішено, що перш ніж брати на себе зобов'язання за Конвенцією, необхідно створити відповідні умови захисту біженців в Україні.

Нові виклики щодо розвитку законодавства України про біженців були пов'язані з прийняттям Конституції України у 1996 році. Зокрема, в пункті 10 статті 92 Конституції було закріплено, що виключно законами України визначаються засади регулювання міграційних процесів [9]. Викладена стаття значно звузила можливості регулювання питань, пов'язаних з біженцями, підзаконними актами, як це робилося до цього, й вимагала перегляду всього міграційного законодавства задля приведення його у відповідність до Основного закону. Крім того, певний вплив на вирішення проблем біженців в інституційному аспекті має норма пункту 26 статті 106 Конституції, відповідно до якої саме Президент України приймає рішення про надання притулку в Україні. Отже, інститут притулку треба було відмежовувати від статусу біженців задля того, щоб зберегти право оперативного вирішення питань із наданням статусу у вже створеній системі органів виконавчої влади.

2001 рік мав вирішальне значення для правового закріплення правового статусу особи в Україні. В цьому році досить серйозно було оновлено законодавство щодо громадянства України, іноземців та осіб без громадянства. Зокрема, затверджено нову

редакцію Закону України «Про громадянство» від 18 січня 2001 року та Закон України «Про імміграцію» від 7 червня 2001 року.

Після цього в результаті обговорення зазначених проєктів законів щодо біженців 21 червня 2001 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про біженців» [10], у якому було враховано вимоги Конституції України, Конвенції 1951 року та інших міжнародних інструментів захисту біженців.

Відповідно до статті першої цього Закону, біженцем в Україні визнавалась особа, яка не є громадянином України й внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Не зупиняючись окремо на аналізі зазначеного Закону, зазначимо, що загалом він більш детально встановив критерії визначення біженців, усунув окремі проблеми, пов'язані з неконкретністю конвенційного визначення. В цьому Законі була значно деталізована адміністративна процедура визначення, надання та втрати статусу біженця.

Варто зазначити, що Україна вибрала своєрідний шлях запровадження міжнародних стандартів щодо захисту осіб, які не є громадянами України. Спочатку був прийнятий національний нормативно-правовий акт, він застосовувався певний проміжок часу. Країна отримала певний практичний досвід. Після цього цей акт

привели у відповідність до міжнародних норм та вимог ситуації, яка існувала тоді. Вже 10 січня 2002 року Україна приєдналася до Конвенції про статус біженців та Протоколу до неї шляхом прийняття Закону України «Про приєднання України до Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколу щодо статусу біженців 1967 року».

Загалом Закон 2001 року був серйозним кроком в напрямі забезпечення захисту біженців. Водночас у цьому Законі не враховувався світовий досвід щодо захисту осіб, які не могли стати біженцями, адже в ньому було застосоване конвенційне (звужене) визначення біженця, яке не включало жертв воєн, збройних конфліктів тощо. Закон також жодним чином не врегулював правовідносини щодо додаткового чи тимчасового захисту. Таким чином, значна кількість шукачів притулку залишалась неохопленою його дією. З огляду на те, що окремо законодавством України статус цих осіб не врегулювався, беззаперечним є висновок, що Закон 2001 року залишив цих осіб без захисту. З огляду на встановлену міжнародними стандартами захисту прав особи заборону повернення цих осіб до країн походження чи до інших держав, неможливість надання їм статусу біженця чи легалізації їх перебування в Україні іншим чином держава створювала собі штучну проблему з нелегальними мігрантами. Крім того, в Законі 2001 року залишились невизначеними чи неконкретизованими багато конвенційних формулювань та положень.

Отже, Кабінетом Міністрів України був поданий на розгляд Верховної Ради України Проект Закону про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, який був зареєстрований за № 3671-VI 14 жовтня 2010 року. Зазначений Закон був прийнятий Парламентом 8 липня 2011 року, набув чинності 4 серпня 2011 року та з окремими змінами й доповненнями діє на цей час, що ознаменувало кінець попереднього

етапу становлення та початок нового етапу розвитку національного законодавства про біженців та інших осіб, які потребують міжнародного захисту. Зазначеним Законом було значно більш чітко й детально врегульовані адміністративні процедури визначення та припинення статусу біженців, врегульовані правовідносини щодо надання додаткового та тимчасового захисту. В цьому Законі знайшли своє відображення положення законодавства Європейського Союзу в цій сфері, причому не завжди позитивні. Аналіз чинного законодавства України щодо міжнародного захисту є предметом окремого дослідження. Однак на підставі цього аналізу вже можна зробити певну періодизацію становлення та розвитку законодавства України в цій сфері.

Висновки. Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне запропонувати таку періодизацію становлення та розвитку адміністративно-правового регулювання статусу біженців. Перший етап почався з розпадом Радянського Союзу та відзначається категорійним підходом до визначення біженців та надання їм допомоги. Початок другого етапу – становлення законодавства – почався з прийняттям Закону України «Про біженців» у 1993 році. Він характеризується розвитком та вдосконаленням національного законодавства та приведенням його у відповідність до універсальних стандартів міжнародного захисту ООН та визначених законодавством Європейського Союзу. Сучасний етап почався з прийняттям та набуттям чинності Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» у 2011 році. Аналіз історії розвитку адміністративно-правового регулювання статусу біженців та осіб, які потребують захисту в Україні, дає змогу зрозуміти тенденції його розвитку, вчасно реагувати на виклики сьогодення та вдосконалювати чинне законодавство.

Стаття присвячена дослідженню питання про історію адміністративно-правового регулювання статусу біженців в Україні, вивченню нормативно-правових актів у цій сфері, процесів, що привели до їх затвердження, та наслідків, викликаних ними. Запропоновано періодизацію цього процесу. Враховуючи зазначене, вважаємо за доцільне запропонувати таку періодизацію становлення та розвитку адміністративно-правового регулювання статусу біженців. Перший етап почався з розпадом Радянського Союзу та відзначався категорійним підходом до визначення біженців і надання ним допомоги. Початок другого етапу – становлення законодавства – почався з прийняттям Закону України «Про біженців» у 1993 році. Він характеризується розвитком та удосконаленням національного законодавства та приведенням його у відповідність до універсальних стандартів міжнародного захисту ООН та визначених законодавством Європейського Союзу. Сучасний етап почався з прийняттям та набуттям чинності Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» у 2011 році. Україна вибрала своєрідний шлях запровадження міжнародних стандартів щодо захисту осіб, які не є громадянами України. Спочатку був прийнятий національний нормативно-правовий акт, він застосовувався певний проміжок часу. Країна отримала певний практичний досвід. Після цього акт привели у відповідність до міжнародних норм та вимог ситуації, яка існувала тоді. Вже 10 січня 2002 року Україна приєдналася до Конвенції про статус біженців та Протоколу до неї. Аналіз історії розвитку адміністративно-правового регулювання статусу біженців та осіб, які потребують захисту в

Україні, дає змогу зрозуміти тенденції його розвитку, вчасно реагувати на виклики сьогодення і вдосконалювати чинне законодавство. Зазначений аналіз здійснений задля формулювання окремих напрямів вдосконалення правового регулювання правовідносин у сфері надання захисту особам, які на нього потребують, зокрема, за допомогою адміністративно-правових інструментів. На підставі проведеного дослідження виявлено теоретико-правові проблеми, прогалини та неузгодженості в законодавстві України, розроблено пропозиції щодо напрямів їх усунення.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус, біженці, історія адміністративно-правового регулювання.

Gerasymenko Ye. History of administrative-legal regulation of the status of refugees and persons in need of protection in Ukraine

The article is devoted to the study of the history of administrative and legal regulation of the status of refugees in Ukraine, the studied legal acts in this area, the processes that led to their approval and the consequences caused by them. The periodization of this process is offered. Given the above, we consider it appropriate to propose such a periodization of the formation and development of administrative and legal regulation of refugee status. The first stage began with the collapse of the Soviet Union and was marked by a categorical approach to identify and protect refugees. The beginning of the second stage – the establishment of legislation – began with the adoption of the Law of Ukraine “On Refugees” in 1993. It is characterized by the development and improvement of national legislation and its harmonization with the universal standards of international protection of the United Nations and defined

by the legislation of the European Union. The current stage began with the adoption and entry into force of the Law of Ukraine “On Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection” in 2011. Ukraine has chosen a unique way to introduce international standards for the protection of persons who are not citizens of Ukraine. Initially, a national legal act was adopted; it was applied for a certain period of time. The country has gained some practical experience. After that, this act was brought in line with international norms and requirements of the situation that existed at that time. Then, on January 10, 2002, Ukraine acceded to the Convention Relating to the Status of Refugees and its Protocol. This analysis was carried out in order to formulate certain areas for improving the legal regulation of legal relations in the field of protection of persons in need, in particular through administrative and legal instruments. On the basis of the conducted research the theoretical and legal problems and gaps and inconsistencies in the legislation of Ukraine are revealed; developed proposals for ways to eliminate them.

Key words: administrative and legal status, refugees, history of administrative and legal regulation.

Література

1. Ковалишин І. Законодавство України про біженців: питання розвитку та вдосконалення. *Нова політика*. 1999. № 6. С. 42–46.

2. Римаренко Ю. Законодавство України щодо біженців: проблеми перспективи, шляхи оптимізації. *Український часопис прав людини*. 1997. № 1. С. 17–25.

3. Буроменський М. Міжнародний захист прав людини та права біженців : навчальний посібник. Київ : Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців, 2002. 189 с.

4. Моргун Ю. Беженцы – глобальная проблема XXI века. *Белорусский журнал международного права и международных отношений*. 2001. № 2. С. 83–92.

5. Про створення Комісії у справах біженців при Кабінеті Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 червня 1992 року № 349. Дата оновлення: 31 травня 1995 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/349-92-p> (дата звернення: 04.12.2020).

6. Про затвердження Тимчасового положення про порядок визначення статусу біженців з Республіки Молдова і надання їм допомоги : Постанова Кабінету Міністрів України від 8 липня 1992 року № 378. Дата оновлення: 31 травня 1995 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/378-92-p#Text> (дата звернення: 04.12.2020).

7. Копиленко О. Закон України «Про біженців»: проблеми удосконалення. *Біженці та міграція: український часопис права і політики*. 1998. № 1. С. 7–17.

8. Ковалишин І. Поняття «біженець»: критерії визначення в законодавстві України. *Право України*. 1999. № 11. С. 112–117.

9. Конституція України : офіційний текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.

10. Про біженців : Закон України від 21 червня 2001 року № 2557-III. *Офіційний вісник України*. 2001. № 29. Ст. 1292.

